

Արսեն Մարտիրոսյան
ՀԱԽ

ԴԱՇՏԱԴԵՄԻ ԱՄՐՈՑԻ 2015 ԹՎԱԿԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՎ ՋԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ՔԱՐԵ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴԻՉԻ ՇՈՒՐԸ

2015 թ. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը (ղեկավար՝ պ. գ. թ. Հ. Ա. Մելքոնյան) պեղումներ իրականացրեց ՀՀ Արագածոտնի մարզի Դաշտադեմ գյուղի տարածքում գտնվող ամրոցի շրջակայքում¹: Պեղումների արդյունքում, ի թիվս այլ գտածոների, հայտնաբերվեցին տնտեսական և կենցաղային նշանակության քարե առարկաներ²:

Սույն հոդվածի նպատակն է՝ անդրադառնալ պեղածո քարե իրերի հետազոտությանը, տնտեսական և կիրառական նշանակությանը՝ դրանք համադրելով համաժամանակյա այլ հնավայրերի գտածոների հետ: Միաժամանակ, դա հնարավորություն է տալիս վերականգնելու ամրոցում տեղական կյանքի որոշ կողմերը և արտադրության հիմնական ուղղությունները:

*Հիմնաքաներ*³ սանդ, հավանգ, երկանք, տնտեսություն, մթերքի վերամշակություն, գինեգործություն, ջուլհակություն:

Ներածություն

Միջնադարում Դաշտադեմի ամրոցը կարևոր դիրք է գրավել Անի մայրաքաղաքի պաշտպանական համակարգում: Ամրոցի միջնաբերդը հիմնվել է 10-րդ դարում, ապա՝ 12–14-րդ դդ. համալրվել կիսաբլուր աշտարակներով ու օղակվել առաջին պարսպաշարով: 1812-ին Երևանի Հուսեյն Բոլի Խան Դաշտը կառուցում է ամրոցի երկրորդ պարսպաշարը, որն իր մեջ ընդգրկում է միջնադարյան ողջ համալիրը³:

Մոնղոլական արշավանքներից հետո ամրոցը, կորցնելով իր պաշտպանական նշանակությունը, շարունակում է գոյատևել իբրև սովորական բնակավայր, ինչի մասին վկայում են 2015 թ. պեղումներով հայտնաբերված՝ 15–19-րդ դարերի բնակելի և տնտեսական համալիրները⁴:

Դաշտադեմից հայտնաբերված քարե գործիքները միջնադարյան Հայաստանի տնտեսության որոշ բնագավառներում կարևոր տեղ են զբաղեցրել: Ընդհանուր առմամբ, դրանց ուսումնասիրությունը սկսվել է դեռևս 20-րդ դարի

¹ Այս պեղումների մասին մանրամասն տե՛ս Melkonyan et al. 2017, 263–292.

² Նյութերը տրամադրելու և գծանկարները պատրաստելու համար իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում Դաշտադեմի արշավախմբին և ճարտարապետ Սոսե Աղայանին:

³ Melkonyan et al. 2017, 264–266.

⁴ Melkonyan et al. 2017, 266–267, 274.

կեսին: Վերջիններիս գործառնությանն նշանակության, տիպաբանության և այլ հարցերով զբաղվել են Ժ.Դ.Խաչատրյանը, Հ.Ս.Եսայանը, Ս.Գ.Հորոսյանը, Հ.Վ.Բեգլարյանը և ուրիշներ, որոնց շնորհիվ այսօր հնարավոր է դառնում կատարել քարե իրերի տիպաբանական վերլուծություն:

Աղացքարեր

Դաշտադեմում հայտնաբերվել են հինգ տեսակի աղացքարեր՝ *սանդ, դինգ, հավանգ, փառապան* և *երկանք*: Սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր յուրահատուկ գործառնությամբ: Աղացքարերն, ընդհանուր առմամբ, նախատեսված են ընդեղեն, սերմեր և այլ նյութեր աղալու կամ մանրելու համար:

Սանդ: Դաշտադեմ ամրոցի բազալտե (սևակուճ) սանդերն⁵ ի հայտ են գալիս տնտեսական կառույցներին (թոնիր, հոր) կից՝ 12–14-րդ և 15–19-րդ դարերով թվագրվող շերտերից:

Ուսումնասիրել ենք չորս սանդ⁶, որոնք, ըստ ձևի, բաժանել ենք երկու տիպի.

ա) տիպը ներկայացված է երեք օրինակով: Դրանցից մեկն ամբողջական է [նկ.1, էջ 241], սակայն երկարատև օգտագործումից՝ ակոսի ստորին հատվածը մաշված, կոտրված է՝ առաջացնելով միջանցիկություն: Պահպանվել է այս օրինակի սանդաքարը՝ տոռնը: Նմանատիպ սանդեր հայտնաբերվել են Հայաստանի տարբեր հուշարձաններից՝ Դվինից, Գառնիից. դրանք, առաջին հերթին, օգտագործվում էին ձավարեղեն պատրաստելու, աղը մանրելու և կենցաղային այլ նպատակներով⁷: Այս տիպի երկրորդ օրինակը կողային մասում կոտրված է, սանդակոսի հատակը՝ երկարատև օգտագործումից մաշված [նկ. 2, էջ 241]: Նույն տիպին է պատկանում կլոր, զանգվածեղ նստուկով օրինակը, որը ևս բազալտից է՝ շրջանաձև, կոտրված: Բազալտե սանդի մնացորդ ենք համարում դեկորատիվ մշակմամբ քարե շրջանաձև, սակայն կիսով չափ պահպանված իրը [նկ.3, էջ 241]:

բ) տիպը: Սանդերից չորրորդը տուֆից է [նկ. 4, էջ 241], որը հայտնաբերվել է եկեղեցու մոտից, և իր չափերից ու ձևից ելնելով՝ ենթադրում ենք, որ նախապես եկեղեցու քար է եղել: Սանդի հատակին պահպանվել են կրաշաղախի հետքեր, որոնց առկայությունը վկայում է սանդի երկարատև օգտագործման և մաշվածության մասին:

Ըստ երևույթին, այս երկու տիպերի նշված չորս օրինակների հիմնական գործառնությամբ ձավարի մշակումն է եղել, իսկ այլ տեսակի մթերք մշակելու համար կարող էին բազալտե սանդի փոխարեն օգտագործվել տուֆե կամ կրաքարե գործիքներ:

⁵ Սանդերը կիրառվում էին ցորենի թեփը լրիվ կամ մասնակիորեն հեռացնելու համար, ինչը հարկավոր էր բարձրորակ ալյուր ստանալու համար, մանրամասնորեն տես Բեգլարյան 2014, 67–68:

⁶ Միջնադարյան սանդերի հիմնական բաղադրամասերի և դրանց՝ անտիկ շրջանի օրինակների տարբերությունների մասին մանրամասն տես Բեգլարյան 2014, 78–79:

⁷ Պետրոսյան 1988, 107, աղ. LVIII/2–8:

Դիմագ: Հայտնաբերվել են մեծ չափերի՝ տուֆե երկու դինգ⁸ [նկ.5,6, էջ241], որոնք, ըստ էության, նույն գործառնություն էին կատարում, ինչ սանդե-րը, սակայն օգտագործվել են նաև յուղատու և եթերային բույսերի մշակման համար: Սրանք երկարաձգված, մի կողմում շրջանաձև, մյուս կողմում՝ նեղա-ցող գործիքներ են, որոնց մակերեսին ակոս է արված՝ նախատեսված ձավարի կամ այլ տեսակի մթերքի տրորման կամ ծեծման համար: Մի դինգը կոտրված է ստորին հատվածում, մյուսը՝ վերին ծեծման շրջանում:

Հավանգը, բացի ձավարից և հացահատիկային մշակաբույսերից, գործածվել է նաև կանեփ, տզկանեփ, կանրջակ, ընկույզ, սակավադեպ՝ ձմերուկի ու սելիի չորացրած սերմեր մանրելու համար⁹:

ա) Հավանգների առաջին խմբում ընդգրկված են տուֆե, վերին մակե-րեսի կենտրոնում՝ շրջանաձև, ոչ այնքան խորը ակոսով, փոքր-ինչ բեկոտված, տարբեր չափերի, սակայն ձևով նույնատիպ գործիքներ: Սրանցից մեկը ձվաձև է, կենտրոնում՝ շրջանաձև ակոսով: **Խուսմբն** առանձնանում է տուֆե հավանգի երկու օրինակով, որոնք ձվաձև են թե՛ ծավալով, թե՛ ակոսի ձևով: Միայն թե երկուսի դեպքում էլ ստորին հատվածը ավելի նեղ է և զանգվածեղ, քան վերնա-մասը, որը փոքր-ինչ ավելի տափակ է և լայն [նկ.7, էջ241]:

բ) Հավանգների երկրորդ խմբում ընդգրկվել ենք Դաշտադեմի հա-վանգների մեջ չափով, ձևով և գործառնությամբ առանձնացող տուֆե մի նմուշ, որը, թերևս, նախատեսված է եղել օժանելիք պատրաստելու համար [նկ.8, էջ241]: այն ունի համեմատաբար ավելի փոքր, ոչ այնքան խորն ակոս, որի ստո-րին մասով մինչև կողային հատվածը արված է միջանցիկ ելուստ: Հավանա-կան է, որ դա արված է բույսերի կամ մթերքի յուղային մասը զատելու համար¹⁰:

Հատկանշական է, որ հավանգների հետ չեն հայտնաբերվել սանդաքա-րեր. հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հավանգն ավելի փխրուն է, քան բազալտե սանդը՝ հակված ենք համարելու, որ հավանգի մեջ մթերքը ծեծվել է ոչ թե քարե, այլ փայտե տրորիչով:

Տառապան: Մա մթերքի վերամշակման համար նախատեսված առարկա է¹¹, որի եզրերն ավելի հաստ են, ունի գոգավորություն, իսկ կենտրոնում արված է միջանցիկ ելուստ [նկ.9, էջ241]: Այս իրը բազալտից է. դրանով հնարավոր

⁸ Սրանք գործում են միայն ոտքի ուժով: Այժմ հին ձևով Վայոց ձորում և այլուր սրանք հաս-տատվում են թոնրատան պատի տակ: Շուրջ 2մ երկարության փայտե հաստ լծակի ծայրին ամրացված է քարե *սանդիպրոնը* (*սանդաքար*): Լծակի ծայրին ոտքը դնելով ու ճնշելով՝ վեր էր բարձրացվում ծանր քարը և բաց թողնվում սանդի մեջ լցված հատիկի վրա: Ձավար ծեծելու այս եղանակը կատարվում է մե՛կ աջ, մե՛կ ձախ ոտքով, ըստ որում ծեծողը երկու ձեռքով բռնում է գլխավերևում գտնվող լծաձողից և մի տեսակ պարային դիթմիկ շարժում կատարում [տե՛ս Բդոյան 1972, 15–16, նկ. VIII]:

⁹ Այդ ամենն արվել է հետևյալ կերպ. հատիկները նախապես կավամաններում բովել են, ապա սանդերի մեջ կամ սալ քարերի վրա՝ մակույկաձև ու գնդաձև որձաքարերով տրորել: Ստացված զանգվածի վրա, որը կոչվում էր անուշուրթ, խին կամ խեղեթ, տաք ջուր են լցրել և խառնել, մինչև որ յուղային մասը բարձրանար ջրի երես, որտեղից այն շերտիներով հավաքել են: Այս աշխատանքը կանայք են կատարել [տե՛ս Հոբոսյան 2007, 30]:

¹⁰ Ըստ Ս.Գ. Հոբոսյանի բանավոր հաղորդման (17.05.2017):

¹¹ Melkonyan et al. 2017, 268, fig.6/4.

էր թե՛ հացահատիկային, թե՛ յուղատու մշակաբույսերի վերամշակումն այնպես, ինչպես բազալտե սանդի դեպքում: Այսօրինակ *դատապան, որը թվագրվում է 3-րդ դարով*, հայտնի է Ջելզգմայի (Եփրատի ավազան) 2002թ. պեղումներից¹²:

Երկանք: Վաղ միջնադարից սկսած ի հայտ են գալիս վերին հարթ մակերես ունեցող աղացքարերը, որոնք կիրառությունից դուրս են մղում ավելի քիչ արդյունավետությամբ հայտնի *աղորիքներին*¹³: Այսպիսի երկանքներ հայտնի են միջնադարյան մանրանկարներում և ազգագրական նկարագրություններում¹⁴: Երկանքները կազմված են ներքին հարթ աղացքարից՝ կենտրոնում երկաթյա *սոնի*ով և վերին աղացքարից՝ կենտրոնում ելուստով: Աղացքարն անցնում է *դատապարակի* սոնու վրայով և պտտվում շնորհիվ փոքր փայտե կոթառի, որն ամրացվում էր կլոր 2,5 – 3 սմ տրամագծով և 3 սմ խորությամբ անցքի մեջ¹⁵:

Երկանքի առավել պարզունակ և նախնական տարբերակը՝ աղորիքն, աշխատում էր ետ ու առաջ տանելու՝ հատիկները տրորելու-սղկելու միջոցով, մինչդեռ երկանքն գործում է առանցքի շուրջը պտտելով՝ հատիկները մանրելու, լոսելու եղանակով: Իր վերջնական ձևն ընդունելուց հետո՝ միջնադարում և մինչև մեր օրերը, երկանքը կառուցվածքային էական փոփոխություններ չի կրել¹⁶:

Դաշտադեմի երկանքներն իրենց կառուցվածքային առանձնահատկություններով լիովին համապատասխանում են միջնադարյան Հայաստանում օգտագործված աղացքարերին¹⁷: Դաշտադեմի ամրոցի 2015թ. պեղումներով հայտնաբերված երկանքների մեջ առկա են թե՛ վերին, թե՛ ստորին աղացքարեր:

ա) Վերին աղացքարերը շրջանաձև, կենտրոնում ելուստով, տափակ բազալտե իրեր են: Հավաքածուում առանձնանում է երկանքի վերին աղացքարի կոտրված օրինակը [նկ. 10, էջ 242], որն ունի եզրային միջանցիկ ելուստ՝ նախատեսված *լիսեռի* ամրացման համար: Այս ելուստի շնորհիվ հստակ կարող ենք ասել, որ գործ ունենք վերին աղացքարի հետ: Աղացքարերը սովորաբար կառուցվածքով իրարից գրեթե չեն տարբերվում:

Վերին աղացքարին բնորոշ հատկանիշներ ունի բազալտե խիստ բեկոտված երկանքը [նկ. 11, էջ 242]: Դատելով կենտրոնի ելուստի շուրջ եզերվող հաստ պարանոցի պահպանված մասի չափերից՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն

¹² Կենտրոնում միջանցիկ ելուստով և վերին մակերեսը՝ գոգավոր այս աղացքարերն ունենի սոնի, որը պահպանում էր ստորին և վերին աղացքարերի հավասարակշռությունը: Դրա շնորհիվ վերին քարը բարձրանում և իջնում էր՝ ապահովելով տարատեսակ մթերքի վերամշակություն [տե՛ս Parton 2013, 314–315, Fig. 20a, Q16]:

¹³ Այս երկանքները ներառվում են Ժ. Խաչատրյանի տիպաբանման երկրորդ խմբում [տե՛ս Խաչատրյան 1964, 264, 273, 274]:

¹⁴ Минасян 1978, 103–104, табл. 1, 15, 16.

¹⁵ Տե՛ս Եսայան 1986:

¹⁶ Բեգլարյան 2014, 34, տախտ. 2, նկ. 2, 3:

¹⁷ Միջնադարյան երկանքները որձաքարից կամ սևակուճից պատրաստված կլոր քարեր են, որոնց տրամագիծը տատանվում է 0,45–0,60 մ միջև: Վերին քարի մեջտեղում կա կլոր կամ ձվաձև անցք, եզրին ամրացված է ուղղահայաց բռնակը: Ստորին աղացքարի կենտրոնում ամրացված է սոնի, որի վրա էլ անցքով հագնում է վերին աղացքարը [տե՛ս Բեգլարյան 2014, 34]:

եղել է կոնաձև: Կոնաձև և ստորին մակերեսում գոգավոր վերին շարժական աղացքարերն առաջացել են մ.թ.ա. 1-ին դարում և օգտագործվել մինչև վաղ միջնադար (5–7-րդ դդ.): Աղացքարի ստորին մակերեսին արված է շեղանկյուն ակոս, որի նպատակն, ըստ էության, եղել է խոշոր հատիկավոր կամ այլ տեսակի սննդամթերք աղալը կամ մանրացնելը: Այս երկանքների՝ ասպարեզից դուրս մղվելուց հետո գործածության մեջ են մտնում հարթ, շփվող մակերեսով ստորին և վերին աղացքարերով երկանքները, որոնք օգտագործվել են մինչև մեր օրերը¹⁸: Անտիկ երկանքների օրինակներ գտնվել են Հացառատի (5–6-րդ դդ.), Այգեվանի (5–7-րդ դդ.) բնակավայրերից¹⁹:

Ուշագրավ օրինակ է երկանքի մի բեկոր [սկ.12, էջ 242], որի պահպանված մասի կողային մակերեսին արված է կլոր անցք: Կարծում ենք, որ այդ անցքին ամրացվել է երկաթե կամ փայտե բռնակը՝ աղացքարը պտտելու համար: Հետևաբար կարելի է այն համարել վերին աղացքար:

բ) Ստորին աղացքարի խմբին են պատկանում կոտրված և դրա հետևանքով ենթադրյալ *կոթառ* չունեցող օրինակները: Այս երկանքներն իրենց գուգահեռներն ունեն «Ջաքարի բերդ» բնակատեղիի 3-րդ խմբի²⁰, Աղստևի հովտի միջնադարյան հնավայրերից հայտնաբերված երկանքների 1-ին տիպի²¹, Հացառատի²², Բերքաբերի²³, Գառնիի²⁴, Դվինի²⁵ օրինակներում:

Այս խմբին է պատկանում ստորին աղացքարի մի օրինակ [սկ.13, էջ 242], որն, ի տարբերություն մյուսների, կենտրոնի ելուստին կից՝ աշխատող մակերեսին, ունի ակոս՝ նախատեսված երկաթյա *տապարակի* համար: Այսպիսի աղացքարեր հայտնի են Այգեվանից, Դվինից, Գառնիից և Արտաշատից²⁶:

Բացի բազալտե երկանքներից՝ հայտնաբերվել է նաև տուֆե մի աղացքարի բեկոր, որի միջանցիկ ելուստին կից՝ ողորկ մակերեսից արված է ակոս, որն էլ, կարծում ենք, որ աղացքարի համար է: Այս աղացքարի²⁷ [սկ.14, էջ 242] կենտրոնում շատ լավ պահպանված է *տապարակի* կամ *տուֆանի* փոսիկը: Այս օրինակ աղացքարեր հայտնի են Սոթքից և Մեղրաձորից. նախատեսված են եղել հանքաքարը փշրելու-մանրելու համար: Սակայն, ի տարբերություն Սոթքի և Մեղրաձորի օրինակների, Դաշտադեմի գտածոն չի օգտագործվել որպես շինաքար՝ պահպանված մասում կլոր տրամագծի շնորհիվ:

¹⁸ Խաչատրյան 1964, 264, 273, 274:

¹⁹ Տիրացյան 1963, 109:

²⁰ Асатрян 2005, 64–65.

²¹ Есаян 1992, 133–134.

²² Տիրացյան 1963, 109:

²³ Есаян 1985, 95–96.

²⁴ Առաքելյան, Կարախանյան 1962, 63, սկ.19; Պետրոսյան 1988, 107, աղ. LX 1–5:

²⁵ Ղաֆադարյան 1952, սկ.154:

²⁶ Այս ակոսներում տեղադրվել է երկաթյա *տապարակը*՝ միջանցիկ ելուստով, որի տրամագիծը ավելի մեծ էր երկաթյա սոնու տրամագծից, և դրա շնորհիվ վերին աղացքարը չէր տատանվում պտտելիս, այլ իր առանցքի նկատմամբ ամուր էր [տե՛ս Есаян 1992, 56. լուս.3, 5, 7; 57. լուս. 1, 2; 57, լուս.5; 136]:

²⁷ Տե՛ս Բեգլարյան 2014, 38–39:

Կենցաղային քարե այլ իրեր

Դաշտադեմի պեղումներով հայտնաբերված քարե մյուս առարկաները ներկայացված են առանձին:

Խցանաքար: Դասակարգվում են երեք խմբերում.

ա) խմբում ներառված են տափակ, վերին մակերեսի կենտրոնում ուռուցիկ, երբեմն՝ անմշակ խցանաքարեր: Երկու օրինակներից մեկը տուֆից է՝ կոտրված [նկ. 15, էջ 242], որը մակերեսի կենտրոնում ուռուցիկ է, և երևում են մշակման հետքեր: Երկրորդ օրինակը *պեղոխ* քարից է, բեկոտված վիճակում:

բ) խմբին է պատկանում ավելի փոքր, շրջանաձև տուֆե կափարիչը՝ կենտրոնում միջանցիկ ելուստով [նկ. 16, էջ 242]:

գ) խմբով կարելի է առանձնացնել երկու օրինակ, որոնցից մեկն անմշակ տափակ թերթաքար է: Մյուս օրինակը բազալտից է, որի միջնամասը փոքր-ինչ կոր է, կոտրված, դրսային մակերեսը պատված է սպիտակ կավի շերտով: Այս կափարիչը գինու կարասը ծածկելու համար է, ինչի մասին վկայում է դրա կենտրոնում առկա ելուստը, որը կարող էր նախատեսված լինել գազերի դուրս մղման համար: Ինչպես այս, այնպես էլ վերոնշյալ կափարիչները, բացառությամբ մեկի, ըստ ամենայնի, օգտագործվել են կարասները ծածկելու համար²⁸: Սակայն ՀՀ-ում՝ թե՛ վաղ շրջանի, թե՛ միջնադարյան հուշարձաններում (Էջմիածին²⁹) գտնված՝ գինու կարասի այլ խցանաքարերը՝ ոչ միշտ է, որ միջանցիկ ելուստներ ունեն:

դ) խմբով առանձնացրել ենք սնկակերպ կառուցվածքով տուֆե մեկ խցան [նկ. 17, էջ 242]: Այս խցանաքարն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է ավելի փոքր կուժի խուփ: Չի բացառվում նաև *աղորիքի* կամ *հավանգի* համար որպես *վարսանդ* օգտագործվելու տարբերակը:

Ծեծիչ: Նախատեսված է տրորելու համար [նկ. 18, էջ 242]. ստորին՝ բռնակի հատվածում ավելի հարթ է և զանգվածեղ, քան վերին մասում, որն ավելի ողորկ է: Սակայն միանշանակ որոշել, թե ինչ էին դրանով մշակում, հնարավոր չէ: Այդպիսի ծեծիչներ հայտնաբերվել են Գլաձոր-Թանահատ վանական համալիրի պեղումներից³⁰:

Կուկիչ: Սրանց մեջ առանձին խումբ են կազմում տուֆե [նկ. 19, էջ 242] և խեցեղեն փոքր իրերը, որոնց հիմնական գործառույթը կարող էր փայտի և կաշվի մշակումը լինել³¹: Չի բացառվում նաև, որ նման իրերը միջնադարում օգտագործված լինեին կավե անոթները հարթեցնելու, արտաքին երեսները փայլեցնելու համար³²: Նմանատիպ իրերի առկայությունը Դաշտադեմում վկայում է, որ այդտեղ եղել են արհեստավորներ, որոնք ոչ միայն պատրաստում էին տուֆե և բազալտե գործիքներ, այլև ավելի բարձրորակ, լավ հղկված քարե առարկաներ:

²⁸ Ս. Գ. Հորոսյան, բանավոր հաղորդում (մայիս 2017):

²⁹ Барданын и др. 2012, 125.

³⁰ Ղարիբյան 1983, 77:

³¹ Խեցուց պատրաստված նմանատիպ առարկաները ծառայում էին որպես գործիք կաշեգործության մեջ [տես Բաբաջանյան 2015, 94]:

³² Առաքելյան, Կարախանյան 1962, 63:

Մանածագործական իրեր: Սրանց թվում ընդգրկված են ջուլիակի՝ մեկ ամբողջական և մեկ կտրված դագգախի *կախիկներ* [սկ. 20, 21, էջ 242], որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն միջնադարյան այլ հնավայրերից հայտնաբերված հավաքածուներում³³: Միջանցիկ անցքով առարկաները (տրամագիծը՝ 8–10 սմ, հաստությունը՝ 1 – 1,5 սմ) ծառայել են որպես *ծանրոց-կախիչ*, այսինքն՝ *խիլի* գլուխ՝ տնային պայմաններում բրդից թել մանելու համար³⁴:

Փրկը: Դաշտադեմի քարե գտածոներում առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի տուֆե *փրեկը*, որն օգտագործվել է վառարանի ծխի դուրս մղման համար [սկ. 22, էջ 242]: Լայնացող հատվածում փքելքը մրոտված է, ինչը վկայում է երկարատև օգտագործված լինելու մասին. դրա հետ անհրաժեշտ կլինեն եղեգյալ փողի կիրառումը:

Կշռաքար: Սրանք բազալտե կլոր երկու գլաքարեր են: Ամենայն հավանականությամբ, կիրառվել են կամ որպես կշռաքար³⁵, կամ որպես պարսաքարեր ռազմական գործողությունների ժամանակ³⁶ [սկ. 24, էջ 242]:

Դաշտադեմի պեղումներով հայտնաբերվել են իրեր [սկ. 23, էջ 242], որոնք կոսածն, երկու սմ բարձրությամբ առարկաներ են՝ ստորին մակերեսին փոսիկներով³⁷: Դրանց նշանակությունը և գործածությունը կպարզվի ավելի մեծ թվով նմանատիպ իրերի հայտնաբերման և գտնվելու հանգամանքի առկայության պարագայում:

Եզրահանգումներ

Առկա տվյալները ցույց են տալիս, որ Դաշտադեմի քարե իրերը բնորոշվում են մեծ բազմազանությամբ՝ թե՛ տեսակով, թե՛ մթերքի վերամշակման գործառնությունով: Ի տարբերություն բազալտե երկանքի և սանդի, որոնցով հնարավոր էր մշակել ամեն տեսակի մշակաբույս՝ ընդ որում, մթերքի վերամշակման տարբեր փուլերում, տուֆե գործիքները կարող էին օգտագործվել միայն որոշ բուսատեսակների համար՝ այն էլ մթերքի վերամշակման որոշակի փուլում³⁸:

Դաշտադեմի քարե գործիքների թվագրության խնդրին որոշակի վերապահումով ենք մոտենում: Հաշվի առնելով, որ դրանք մեծ մասամբ հայտնա-

³³ Արքահամյան 1956, 169, նկ. 64, 65; Акопян 2008, 51; Բաբաջանյան, Միրիջանյան 2013, 149, աղ. VII:

³⁴ Բաբաջանյան 2015, 94, աղ. 17, նկ. 5:

³⁵ Լոռե բերդաքաղաքից ևս հաճախ գտնվել են քարե կլոր գնդեր, որոնք հավանաբար օգտագործվել են որպես կշռաքար [տե՛ս Դարիբյան 2009, 175]:

³⁶ Որպես հնագույն հարվածող մարտական զենք՝ հիշվում է պարսատիկը, որը շատ հասարակ կառուցվածք ունի. այն կաշվից երկար երիզ է, որի կենտրոնը՝ լայն և կրկնաձև գոգավոր մաս ունի, որտեղ դրվում է պարսաքարը [տե՛ս Արքահամյան 1950, 47]:

³⁷ Այս իրերը նման են Երևանի վաղերկաթեդարյան Համո–I քարայրից գտնված արձանիկներին, որոնք բնորոշվել են որպես պտղաբերության աստվածությունների նշանակալի վերարտադրություններ՝ պայմանական երկսեռությունն ընդգծող որոշակի մանրամասներով [տե՛ս Դեմիրխանյան, Ազիզյան 1985, 9–10]:

³⁸ Այս եզրահանգման համար հիմք է ծառայում քարի տեսակը, թե՛ն տուֆե դինգերը կարող էին օգտագործվել վերամշակման սկզբնական փուլում՝ ինչպես բազալտե սանդերը:

Այսպիսով, Դաշտադեմի քարե գործիքների տիպաբանական քննությունը հնարավորություն է ընձեռում իրականացնելու դրանց դասակարգումը, ինչպես նաև դիտարկելու մթերքի տեսակների և դրանց վերամշակման փուլերի հաջորդականությունը: Հնագիտական այլ գտածոների (հատկապես խեցեղենի) հետ զուգորդումը և համալիր ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև հնաբուսաբանական նմուշների վերլուծությունը կնպաստեն Դաշտադեմի ամրոցի տնտեսական-արտադրական որոշ ճյուղերի առավել ամբողջական պատկերի վերականգնմանը:

Խաչատրյան Ժ.Դ., Երկանքի առաջացումն ըստ Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1964, №1, 264–274:

ՀՈՐՈՍՅԱՆ 2007

Հորոսյան Ս. Գ., Հայոց ձիթհանության մշակույթը (XIX դ. – XX դ. առաջին կես). պատմագագադրական ուսումնասիրություն (խմբ. Գ. Գ. Սարգսյան) // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 23, Երևան, «Գիտություն», 2007, 7–98:

ՂԱՐԻԲՅԱՆ 1983

Ղարիբյան Ի. Գ., Գլաձոր. Տեղադրությունը, պեղումները, վիմագիր արձանագրությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1983:

ՂԱՐԻԲՅԱՆ 2009

Ղարիբյան Ի. Գ., Լոռի բերդաքաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, «Գիտություն», 2009:

ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ 1952

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1952:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ 1988

Պետրոսյան Հ. Լ., Գառնին IX–XIV դարերում Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988:

ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1963

Տիրացյան Գ. Ա., Հացառատի ամրոցի 1962թ. պեղումները // ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1963, № 12, 103–110:

АКОПЯН 2008

Акопян Н. Г., Раскопки Центрального квартала. Двин, IV. Город Двин и его раскопки (1981–1985 гг.), ред. А. А. Калантарян // Археологические раскопки в Армении, № 24, Ереван, «Гитутюн», 2008.

АСАТРЯН 2005

Асатрян Е. А., Закари берд (результаты раскопок), Институт археологии и этнографии НАН РА // Археологические раскопки в Армении, № 19, Ереван, «Гитутюн», 2005.

ВАРДАНИЯН и др. 2012

Варданян Л. М., Сарксян Г. С., Тер-Саркисянц А. Е., Армяне, серия «Народы и культуры», Москва, «Наука», 2012.

ЕСАЯН 1992

Есаян Г. С., Материальная культура бассейна реки Агстев в развитом средневековье, Ереван, изд. ЕГУ, 1992.

ЕСАЯН 1985

Есаян Г. С., Раскопки средневекового поселения в Беркабере // Вестник общественных наук АН, 1985, № 6, 92–100.

МИНАСЯН 1978

Минасян Р. С., Классификация ручного жернового постава // Советская археология, № 3, Москва, 1978, 101–112.

MELKONYAN et al. 2017

Melkonyan H. A., Babajanyan A. A., Harutyunyan A., Davtyan D., Aghaian S. H., The excavations of Dashtadem fortress: preliminary report on 2015 fieldwork activity // Aramazd: Armenian journal of Near Eastern studies, 2017, vol. XI: 1–2, 263–292.

PARTON 2013

Parton H., Milling and Weaving Equipment, including Hand-held Stone Tools, Mortars, Querns, and Stone Vessels, Loom Weights, and Spindle Whorls // Excavations at Zevgma, Vol. 3 (ed. William Aylward), The Packard Humanities Institute, Chapter six, Los Altos, California, 2013, 295–344.

ԱՄՓՈՓԱԳՐԵՐ

Ա. Ա. Մարտիրոսյան

*Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ*Դաշտադեմի ամրոցի 2015 թվականի պեղումներով
հայտնաբերված կենցաղային քարե առարկաների
տնտեսական բաղադրիչի շուրջ*Հիմնաբաներ՝ սանդ, հավանգ, երկանք, տնտեսություն, մթերքի վերամշակություն, գինեգործություն, ջուլհակություն:*

Դաշտադեմի քարե իրերը բնորոշվում են մեծ բազմազանությամբ՝ թե՛ տեսակով, թե՛ մթերքների վերամշակման գործառնություններով: Քարե գործիքները դիտարկվում են մթերքի վերամշակման տեսանկյունից՝ փորձելով վերականգնել տնտեսության հիմնական ուղղություններին վերաբերող պատկերը (ալյուրի, հացամթերքի արտադրություն, ձիթագործություն, գինեգործություն, ջուլհակություն, ևն): Միաժամանակ, բացահայտվում են մի շարք խնդիրներ, որոնք հետագա ուսումնասիրության առարկա կարող են դառնալ: Դրանցից առաջինը կապվում է սանդի, հավանգի և երկանքի գործառնության տիպաբանման հետ:

A. A. Martirosyan

*Institute of Archaeology and Ethnography*On the Economic Component of Household Stone Production Objects
unearthed from the 2015 Excavations of the Dashtadem Fortress**Keywords:** mortar, hand millstone, economy, food reprocessing, winemaking, weaving.

The stone tools of the Dashtadem fortress are observed from the point of view of food processing, restoring the main directions of the economy. The data collected in the results of the 2015 archaeological excavations indicate that the stone products of the Dashtadem fortress are characterized by a large diversity, either type or function. At the same time, there are a number of questions that can be further studied.

The first of these is related to the function and quality of used material of the mortars and spindles. Unlike basalt mortars which cultivate all kinds of crops at different stages of the food processing, the tools made from tuff can be used only for certain plant species at a certain stage of products processing.

It is also important to clarify the archaeological context. The study of unearthed architectural complexes and a rich assemblage of archaeological material argues that the fortress actively functioned in the 12th century to the 1st quarter of 14th century further became an ordinary settlement. The stone items mainly have been found in the residential and economic complexes (granaries, clay ovens) of the later periods which allow us to date them to the 15th –18th centuries.

Thus, typological classification of stone tools unearthed during the excavations in Dashtadem allow us to control the sequence of products and their processing phases. Combining with other archaeological finds (especially ceramics) as well as analyzing archaeological samples, the complex research, will contribute to a more comprehensive study of some of the economic and manufacturing sectors in the Dashtadem fortress.

А. А. Мартиросян
Института археологии и этнографии

Об экономическом компоненте бытовых каменных производственных предметов, найденных из раскопок крепости Даштадем

Ключевые слова: ступка, жернова, хозяйство, переработка продуктов, виноделие, ткачество.

Каменные предметы, найденные в результате раскопок крепости Даштадем отличаются многообразием как в плане ассортимента, так и функций переработки сырья. Рассмотрение этих предметов с точки зрения переработки продуктов поможет восстановлению общей картины основных направлений экономики (производство муки, хлебных изделий, растительного масла, вина и т. д.). В свете сказанного возникает ряд вопросов, которые могут стать предметом дальнейших исследований.

В частности, вопрос, связанный с функциональной типологией ступок и жерновов: В отличие от базальтовых ступок, с помощью которых можно культивировать все виды сельскохозяйственных культур на разных этапах переработки продуктов, ступки из туфа могут использоваться лишь для определенных видов растений и на определенном этапе переработки.

Весьма важно уточнение археологического контекста. Изучение архитектурных комплексов и богатого археологического материала показывает, что крепость активно функционировала в XII в. – до первой четверти XIV в., впоследствии она превратилась в обычное поселение. Каменные предметы в основном были найдены в жилых и хозяйственных комплексах (в зернохранилищах и глиняных печах) более поздних периодов, что позволяет датировать их XV–XVIII вв.

Таким образом, типологическая классификация каменных предметов, выявленных во время раскопок в Даштадеме, дает возможность проследить последовательность и фазы переработки продуктов. Комплексное исследование каменных и других археологических находок (особенно керамики) будет способствовать более всестороннему изучению экономического и производственного секторов в крепости Даштадем.